

# Muhalif bir metin nasıl okunur?

Abdullah YORMAZ

## Osmanlı medreselerinde *Hidâyetü'l-Hikme*\*

“Osmanlı medreseleri mevcut araştırmalarda genellikle, siyasal tarihe paralel olarak ele alınmış, siyasî tarih alanında uygulanan tasnifler, sorgulanmaksızın medreseler için de kullanılmıştır. Bu cümleden olarak, devletin siyasî gelişme ve yükselme devri, aynı zaman-

da medreselerin de gelişme ve yükselme devri olarak ele alınmış, devletin duraklama ve gerileme devri, medreseler için de duraklama ve gerilemenin yaşandığı süreç olarak nitelendirilmiştir. Medreseler sözkonusu olduğunda birer kaynak haline gelen çeşitli eserler, bu çerçevede XVI. yüzyılın sonlarını, Osmanlı medreselerinin gerileme sürecinin başlangıcı olarak vermişlerdir. Hâkim olan görüşe göre, bu müesseselerin, XVI. yüzyılın ortalarına kadar fevkalade düzgün işledikleri; buralarda ‘aklı’ ve ‘nakli’ ilimlerin birlikte okutulduğu; fakat mezkûr yüzyılın sonlarından itibaren bu durumun tersine döndüğü, akli ilimlerin ders programlarından çıkarıldığı, rüşvet ve iltimasın yaygınlaştığı, zadegân denen imtiyazlı bir sınıfın yaratıldığı; böylece medreselerde duraklama ve gerilemenin baş gösterdiği ve nihayet bu durumun, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye’nin gerilemesini hızlandırıp yıkılışına zemin hazırladığı gibi ifadeler, medreseler hakkında bir ‘mütearife’ haline gelmiştir.”<sup>1</sup>

### Giriş

Bu makalede Selçuklu-Osmanlı medreselerinde felsefe sahasında ders kitabı olarak okutulan İbn Sînâci karakterdeki *Hidâyetü'l-Hikme*

\* Bu makale yüksek lisans tezimin bazı bölümleri geliştirilerek kaleme alınmıştır; bkz. Abdullah Yormaz, *Ebberî'nin Hidâyetü'l-Hikme'si ve Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003; ayrıca bkz. s. 1-13, 36-40.

1 Yaşar Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 (İstanbul 1999), s. 23-39.

adlı eserin müellifi Esîrüddin Ebherî hakkında bilgi verildikten sonra sözkonusu eserin tanıtımı yapılacaktır. Ayrıca kelamî felsefe-bilim sistemini benimsemiş olan Osmanlı medreselerinde bu paradigmanın dışında kalan muhalif bir metnin niçin ve ne şekilde okutulduğu üzerinde durulup Osmanlı medrese eğitim ve fikir hayatıyla ilgili olarak yaygın kanaatleri sorgulayan bazı sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

### I. Esîrüddin el-Ebherî'nin Hayatı

Esîrüddin el-Mufaddal İbn Ömer İbn el-Mufaddal es-Semerkandî el-Ebherî'nin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda Musul'da doğduğu belirtilen Ebherî aslen Semerkandlı bir aileye mensuptur.<sup>2</sup> Bazı İranlı araştırmacılar Ebherî'nin, nisbesinden dolayı Zencan ve İsfahan'a bağlı iki ayrı Ebher'den birinde doğmuş olabileceğini belirtirler.<sup>3</sup> "Ebherî" nisbesinin bir beldeye mi yoksa bir kabileye mi mensubiyet ifade ettiği tartışmalıdır. Bu konuda Mustafa Fevzi, Ebherî nisbesini "Ebehrî" şeklinde nakledip bir beldeye mensup olma, bir kabileye mensup olma ve "Beyâzî"de olduğu gibi bir niteliği belirtme gibi üç ayrı anlamı bulunduğunu belirterek, Ebherî nisbesinin beldeye değil kabileye mensubiyet olduğunu söyler.<sup>4</sup> Ebherî nisbesinin beldeye değil de kabileye mensubiyet ifade ettiğinden ve Ebherî'nin kendisinin ise "Semerkandî" nisbesini kullanmasından hareketle onun Semerkandlı olduğu anlaşılmaktadır.

İlk tahsilini doğduğu yer olan Musul'da yapan Ebherî'nin, Horasan, Bağdat ve Erbil gibi dönemin ünlü ilim ve kültür merkezlerine ilim tahsili için yolculuklar yaptığı bilinmektedir. Nitekim 625/1228 yılında dönemin ünlü bilgini Kemâleddin b. Yûnus'un (ö. 639/1242) ilim meclislerine katılmak üzere Erbil'e gittiği ve oradaki Bedriyye Medresesi'nde onun yardımcısı olarak çalıştığı öğrencisi İbn Hallikân tarafından nakledilmektedir.<sup>5</sup> Musul hükümdarının sarayında yaşayan Ebherî, zaman zaman Anadolu'da da bulunmuştur. İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286) eserinde Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) hicrî 632 dolaylarında İslâm dünyasının çeşitli yerlerindeki öğrencilerinden bahsederken şunları belirtir:

2 Carl Brockelmann, *GAL., Suppl.*, Leiden 1937, c. I, s. 839; ayrıca bkz. G.C.Anawati, "Abhari Samarkandi", *EIr*, c. I, s. 216.

3 Samed Muvahhid, "Esirüddin Ebherî", *Dâiretü'l-Maarif-i Büzürg-i İslâmî*, c. VI, s. 586.

4 Mustafa Fevzi, *Muğni't-Tullâb Şerhi Seyfu'l-Gullâb*, İstanbul 1284, s. 10.

5 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, Beyrut 1978, c. V, s. 313.

“Zamanımızda, Fahreddin er-Râzî'nin talebelerinden olup mantık ve hikmet sahalarında değerli eserlere sahip birtakım âlimler vardır. Bunlar, Horasan'da Zeynüddin el-Keşşî ile Kutbuddin el-Mısrî, Mısır'da Efdaluddin el-Huncî, Dimeşk'te Şemsüddin el-Hüsrevşâhî ve Anadolu'da Esîrüddin el-Ebherî'dir.”<sup>6</sup>

Ayrıca Şemsüddin Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-İsfahânî (ö. 688/1289) Ebherî ile Anadolu'dan Musul'a beraber bir yolculuk yaptığını ifade etmektedir.<sup>7</sup> Bunun yanında, Ebherî'nin kendisi gibi astronomi ve matematikle uğraşan tabip ve fakih torunu Emînüddin Ebherî'nin (ö. 733/1333) Sivas doğumlu olması sebebiyle “Sivasî” nisbesiyle anılması<sup>8</sup> filozofun Anadolu'da bulunduğuna ve yerleştiğine işaret etmektedir. Ebherî'nin ölüm tarihiyle ilgili 661/1263, 662/1264 gibi farklı tarihler belirtilmekle beraber, 663/1265 tarihinde vefat ettiği görüşü daha yaygındır.<sup>9</sup>

## A. Eserleri

Felsefe, mantık, astronomi ve matematik alanında İslâm dünyasında ilim ve düşüncenin gelişmesine katkıda bulunan Ebherî, verdiği eserleriyle de haklı bir üne kavuşmuştur. Eserlerinin bir listesini sunmak Ebherî'nin ilim dünyasına katkılarını görmek açısından faydalı olacaktır.

### a. Felsefe ve Mantık:

1. *İsâgûcî*: Medreselerde okutulan ilk mantık kitabı olan bu eser *er-Risâletü'l-Esîriyye fi'l-Mantık* adıyla da bilinmektedir. Ebherî'nin en yaygın ve en çok bilinen iki eserinden biri olan *İsâgûcî*, beş külli, önermeler ve kıyas türlerini içermektedir. Muhtasar ve didaktik bir eser olan *İsâgûcî*'ye zaman içerisinde çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır.<sup>10</sup>

6 İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrut 1890, s. 445.

7 Ramazan Şeşen, *Nevâdirü'l Mahtutâti'l-Arabiyye fi Mektebâti't-Türkiya*, Beyrut 1975, c. III, s.309

8 Cevat İzgi, “Eminüddin Ebherî”, *DİA*, c. X, s. 75.

9 Ölüm tarihiyle ilgili olarak bkz. Brockelmann, *GAL.*, c. I, s. 608; *Suppl.*, c. I, s. 839; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, İstanbul 1967, c. II, s. 2028; Anawati, “Abhari Samarkandi”, s. 216; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, nşr. Nail Bayraktar, İstanbul 1990, c. II, s. 469; Ömer Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut 1957-1961, c. VI, s. 315; Abdulkuddüs Bingöl, “Ebherî, Esîrüddin”, *DİA*, c. X, s. 75.

10 *İsâgûcî* şerh ve hâşiyeleri için bkz. Esîrüddin Ebherî, *İsâgûcî-Mantiğa Giriş*, çev. Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998; Brockelmann, *GAL.*, c. I, s.609-610; *Suppl.*, c. I, s. 841-843; ayrıca bkz. Ahmet Kayacık, *Ebherî'nin İsâgûcî'sinin İlk Şerhleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996.

2. *Hidâyetü'l-Hikme*: Ebherî'nin en çok tanınan ikinci eseri olan *Hidâyetü'l-Hikme*, mantık, fizik ve metafizik konularını ele almaktadır. Çalışmamızın da konusunu oluşturan bu eser hakkında ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.
3. *er-Risâletü'z-Zâhire*: Küçük bir mantık risâlesi olan bu eserde müellif, cedel ilminde (diyalektik) kullanılan öncüllerde gördüğü birtakım yanlışlıkları ele almaktadır. Ayasofya nr. 2566'da kayıtlı mecmuada bir nüshası (15a-18b) bulunmaktadır.<sup>11</sup>
4. *er-Risâletü'l-Bâhire fi'l-Makâleti'z-Zâhire*: Bu risâlesinde Ebherî, diyalektik öncüllerin ve yöntemlerin eksik ve yanlış taraflarını ele alır. Ayasofya nr. 2566'da bulunan mecmuada bir nüshası (18b-23a) bulunmaktadır.<sup>12</sup>
5. *Tebzîbü'n-Nüket*: Ebherî'nin mantık ilmiyle ilgili bir başka eseridir. Atıf Efendi nr. 1604 ve Şehid Ali Paşa nr. 2304/3'te birer nüshası bulunmaktadır.<sup>13</sup>
6. *Risâle fî Fesâdi'l-Ebhâs elletî Vada'ahâ Mubrizü'l-Cedeliyyîn*: Yine cedel ilmiyle ilgili bazı yöntem konularını tartışan bir eserdir. Şehid Ali Paşa, nr. 2304/4'te bir nüshası bulunmaktadır.<sup>14</sup>
7. *Tenzîlu'l-Efkâr fî Ta'dîli'l-Esrâr*: Ebherî bu eserinde mantık ilkelerini ve felsefi bilgileri kaleme alırken aynı zamanda yaygın olarak kullanılan yöntemlerde birtakım hatalar bulunduğunu göstermek amacını taşımaktadır. Nuruosmaniye nr. 2662'de bir nüshası bulunan bu eserin Ebu'l Ferec tarafından Süryanice'ye çevrildiği bilinmektedir.<sup>15</sup>
8. *Zübdetü'l-Esrâr*: *Hidâyetü'l-Hikme*'nin sonunda daha ayrıntılı bilgi almak isteyenlerin bu esere müracaat etmesi gerektiği belirtilmektedir. *Hidâyetü'l-Hikme*'de olduğu gibi bu eserde de mantık, metafizik ve fizik konuları ele alınır. Eserin Millet Ktp. Feyzullah Efendi nr.1210'da ve Karaman İl Halk Ktp. nr.1'de kayıtlı nüshaları bulunmaktadır.<sup>16</sup>

11 Hüseyin Sarioğlu, *Ebherî'nin Kelâm ve Felsefeye İlişkin Bir Eseri*, İstanbul 1995, s. 5.

12 Sarioğlu, *Ebherî'nin Kelâm ve Felsefeye İlişkin Bir Eseri*, s. 5.

13 Şeşen, *NM*, c. III, s. 306.

14 Şeşen, *NM*, c. III, s. 307.

15 Sarioğlu, *Ebherî'nin Kelâm ve Felsefeye İlişkin Bir Eseri*, s. 9. Risâlenin diğer nüshaları için bkz. Şeşen, *NM*, c. III s. 304.

16 Sarioğlu, *Ebherî: Keşfü'l-Hakâik fî Tahriiri'd-Dekâik*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2002, s. 15. Şeşen'in, bu eserle ilgili Köprülü Ktp. nr.1618 olarak verdiği kayıta bu eser yerine müellifin diğer bir eseri olan *Zübdetü'l-Hakâik* bulunmaktadır; bkz. Şeşen, *NM*, c. III, s. 308.

9. *Kesfü'l-Hakâik fî Tahrîri'd-Dekâik*: Felsefenin üç temel alanı olan mantık, fizik ve metafizik konularının ele alındığı Ebherî'nin en hacimli eseridir. Şemseddin b. Muhammed el-İsfahânî tarafından müellif nüshasından istinsah edilen bir nüshası Carullah nr. 1436'da bulunmaktadır.<sup>17</sup>
10. *Kitâbu Beyâni'l-Esrar*: Ebherî'nin mantık, fizik ve metafizik konularını ele aldığı bir başka eseridir. Köprülü Ktp. nr. 1618/1'deki nüshası (2a-43b) Necmeddin Ali b. Ömer el Kazvîni el-Kâtibî tarafından müellif nüshasından istinsah edilmiştir. Yine nüshada eserin hocası Ebherî'ye okunduğuna dair kıraat kaydı bulunmaktadır.<sup>18</sup>
11. *Telhîsü'l Hakâik*: Yine üç bölümü ihtiva eden eserin Köprülü Ktp. nr. 1618'deki nüshası (44b-76a) el-Kâtibî tarafından 28 Şaban 627 tarihinde istinsah edilmiştir. Ebherî'ye okunduğuna dair 21 Zilka'de 627 tarihli kıraat kaydı bulunmaktadır.<sup>19</sup>
12. *Kitâbü'l Metâli'*: Köprülü Ktp. nr.1618'de (77b-106b)de kayıtlı mecmuada el-Kâtibî'nin istinsah ettiği (9 Ramazan 627) ve müellif tarafından düşünülen kıraat kaydını (5 Zilhicce 627) taşıyan bir nüshası bulunmaktadır. Risâlenin başında eserin *Beyânü'l-Esrâr ve Telhîsu'l-Hakâik*'ten sonra kaleme alındığı belirtilmektedir. Bu eser de Ebherî'nin mantık, fizik ve metafizik problemlere ilişkin düşüncelerini içermektedir.<sup>20</sup>
13. *Kitâbü Zübdeti'l-Hakâik*: Ebherî bu eserinde felsefe problemlerini *Kesfü'l-Hakâik* adlı eserinde olduğu gibi önce mantık, sonra metafizik (*el-ilmu mâkable't-tabî'a*, *el-ilmu'l-ilâhî*), daha sonra da fizik sıralamasıyla ele almıştır. Risâlenin el-Kâtibî tarafından istinsah edilen (25 Şevval 627) ve Ebherî'nin Zilhicce-i Evvel 627 tarihli kıraat kaydını taşıyan bir nüshası Köprülü Ktp. nr. 1618'deki mecmuada bulunmaktadır.<sup>21</sup>
14. *Merâsıdu'l-Makâsıd*: Diyarbakır İl Halk Ktp. nr. 2021/1'de kayıtlı mecmuada, 688 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshası (79b-227b) bulunmaktadır.<sup>22</sup>

17 Şeşen, *NM*, c. III, s. 309. Eserin yayınlanmış nüshası için bkz. Saroğlu, *Ebherî: Kesfü'l-Hakâik*.

18 Şeşen, *NM*, c. III, s. 305.

19 Şeşen, *NM*, c. III, s. 305.

20 Saroğlu, *Ebherî'nin Kelâm ve Felsefeye İlişkin Bir Eseri*, s. 13.

21 Saroğlu, *Ebherî'nin Kelâm ve Felsefeye İlişkin Bir Eseri*, s. 13.

22 Şeşen, *NM*, c. III, s. 309.

15. *Risâle Müştemile alâ Semâniye Aşara Mes'eleten fî'l Kelâm Vaka'â fihâ en-Nizâ' beyne'l-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn ve Erbâbi'l Mileli ve'l-Edyân*: Kelâmcılar ile filozoflar arasındaki en çok tartışılan on sekiz konuyu ele alan bu eserin nüshası Ragıp Paşa Ktp. 1461'de kayıtlı mecmua içerisinde (357b-374b) yer almaktadır.<sup>23</sup>

**b. Astronomi:**

16. *Mubtasar fî'l-Hey'e*: Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü Paşa nr. 1135'te bulunan mecmuada bir nüshası (61b-77a) bulunmaktadır.<sup>24</sup>
17. *Gâyetü'l-İdrâk min Dirâyeti'l-Eflâk*: Manisa İl Halk Ktp. nr. 1706'da kayıtlı bir mecmuada bir nüshası (258a-269) bulunmaktadır.<sup>25</sup>
18. *Risâle fî İlmi'l-Hey'e*: Millet Ktp. Feyzullah Efendi nr. 1339'da bir nüshası bulunan bu risâle Ebherî'nin astronomiye ilişkin bir başka eseridir.<sup>26</sup>
19. *ez-Zîcü'ş-Şâmil*: Ebherî bu eserini, Ebü'l-Vefa el-Büzcanî'nin astronomiye dair aynı ismi taşıyan eserini şerh etmek için kaleme almıştır.<sup>27</sup>
20. *Mülahhas fî Sinâ'ati'l-Mecistî*: Süleymaniye Ktp. nr. 2583'te (mükerrer) bulunan nüshasında eserin Ebherî'nin öğrencisi el-Kâtibî'ye astronomi ilminde *kudemânın* neler söylediğini özetlemek için kaleme alındığı belirtilmektedir.<sup>28</sup>
21. *Risâle fî'l-Usturlâb*.
22. *ez-Zîcü'l-Mülahhas*, *ez-Zîcü'l-İhtisârî* ve *ez-Zîcü'l-Esrî* olarak da bilinmektedir.<sup>29</sup>

**c. Geometri:**

23. *Islâhu Kitâbi'l-Ustukussât fî'l-Hendese li-Uklîdis*: Bu risâlenin bir nüshası Arkeoloji Müzesi 596'da kayıtlıdır.<sup>30</sup>

23 Şeşen, *NM*, c. III, s. 307. Eserin yayınlanmış tercümesi için bkz. Sarıoğlu, *Ebherî'nin Kelâm ve Felsefeye İlişkin Bir Eseri*.

24 Şeşen, *NM*, c. III, s. 309.

25 Şeşen, *NM*, c. III, s. 308.

26 Sarıoğlu, *Ebherî'nin Kelâm ve Felsefeye İlişkin Bir Eseri*, s. 15.

27 Sarıoğlu, *Ebherî'nin Kelâm ve Felsefeye İlişkin Bir Eseri*, s. 15.

28 Şeşen, *NM*, c. III, s. 310.

29 Bingöl, "Ebherî", s. 76.

30 Şeşen, *NM*, c. III, s. 304.

24. *Risâle fî Berkâr el-Maktû'*: Ebherî'nin bu eseri hocası Kemâleddin b. Yûnus'a *Berkâr* risâlesini okurken kaleme aldığı belirtilir. Manisa İl Halk Ktp. 1706'da kayıtlı bir nüshası bulunmaktadır.<sup>31</sup>

## B. Hocaları

Ebherî'nin bilinen iki hocası vardır. Bunlardan ilki İbn Sînâ felsefesini Gazzâlî prizmasından okuyan ünlü kelâm, felsefe, fıkıh ve tefsir âlimi Fahreddin er-Râzî'dir. Râzî'nin Ebherî'nin hocası olduğu ve Ebherî ve diğer talebeleri vasıtasıyla fikirlerinin yayıldığı kaynaklarda belirtilmekle beraber, Ebherî'nin hocasından ne zaman ve nerede hangi dersleri aldığı bilgi verilmemektedir.<sup>32</sup>

Aklî ilimler alanında döneminin en önde gelen âlimlerinden biri olan Kemâleddin b. Yûnus da Ebherî'nin bir diğer ünlü hocasıdır. Şâfiî ve Hanefîlerin kendisinden fıkıh okumalarının yanında, Yahudi ve Hıristiyanların da Tevrat ve İncil'i ondan okumaları Kemâleddin b. Yûnus'un naklî ilimlerdeki yerini gösterirken; dönemin en ünlü matematikçilerinden sayılan Alemüddin Kaysar b. Abdülganî'nin Musul'a giderek matematikle ilgili kitapları kendisiyle müzakere etmesi, aklî ilimlerde de ne derece üstün olduğunu göstermektedir.<sup>33</sup> Ayrıca Bağdat, Halep ve Endülüs'teki bazı âlimlerle Alman imparatoru II. Friedrich matematik ve astronomi ilgili bazı meseleleri mektupla ona sormuşlardır. Abdüllatif el-Bağdadî'nin 585/1189 yılında Musul'a gittiğinde onu kimya ile uğraşırken gördüğü ve hakkında "Kemâleddin b. Yunus'u riyâziyyât, fıkıh ve felsefî ilimlerde iyi buldum; ancak aklını ve vaktini kimya deneylerine adanmış, başka her şeyi küçümser hale gelmiş" dediği bilinmektedir.<sup>34</sup>

Ebherî Musul sarayında himaye gördüğü sırada hocasının ilim meclisine katılmak üzere Musul'dan Erbil'e gitmiş ve Bedriyye Medresesi'nde onun yardımcılığı görevini üstlenmiştir.<sup>35</sup> İbn Hallikân (ö.

31 Şeşen, *NM*, c. III, s. 307.

32 İbnü'l-İbrî, *Târibu Muhtasari'd-Düvel*, s. 445; bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, c. XII, s. 89.

33 Alemüddin Kaysar b. Abdülganî ile ilgili bkz. İhsan Fazlıoğlu "Alemüddin Kaysar ve Bir Geometri Teoremi", *Kutadgubilig*, sy. 5 (İstanbul 2004), s. 199-210.

34 Ramazan Şeşen, "İbn Yunus, Kemâleddin", *DİA*, c. XX, s. 453; Kemâleddin b. Yûnus'la ilgili ayrıca bkz. Dimitri Gutas, "İbn Sînâ'nın Mirası: Arap Felsefesinin Altın Çağı", *İbn Sînâ'nın Mirası*, der.-çev. M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 147-148.

35 Şeşen, "İbn Yunus, Kemâleddin", s. 453.

681/1282) Ebherî'nin eserlerinin her yerde okunduğu bir dönemde kendisinin Kemâleddin b. Yûnus'a gelip ona *el-Mecisti* kitabını okuduğunu ve bu olaya bizzat şahit olduğunu belirtmektedir.<sup>36</sup> Ebherî'nin hocasıyla olan ilişkisini de aktaran İbn Hallikân, bu konuda hocasının Ebherî hakkında "Ben ona ne söylesem o hep kabul ederdi" sözünü aktarır ve Ebherî'nin büyük bir edep içerisinde hocasına hizmet ettiğini belirtir.

#### D. Talebeleri

Filozofun yetiştirdiği sayısız öğrenci arasında en başta, *Vefayâtü'l-A'yan* adlı meşhur eserin sahibi İbn Hallikân gelmektedir. Erbilli olan ünlü kültür tarihçisi İbn Hallikân, Ebherî'nin 625/1128 tarihinde Erbil'e geldiğinde Erbil Dârülhadisi'nde kendisinden ilm-i hilâf dersi okumuştur. Şair, edip, fakih ve tarihçi olan İbn Hallikân, günümüzde de başvuru kaynağı olan eserinde İslâm'ın başlangıcından eseri kaleme aldığı döneme kadar yaşamış ve herhangi bir alanda şöhrete kavuşmuş 800 kadar kişiye yer vermektedir.<sup>37</sup>

Ebherî'nin bir diğer ünlü öğrencisi hocası gibi çok meşhur bir mantık eserinin sahibi Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvinî el-Kâtibî'dir. *er-Risâletü's-Şemsiyye fî Kavâidi'l-Mantikiyye* adlı mantık kitabı hocasının mantık kitabı *İsâgüci*'den sonra Osmanlı medreselerinde en fazla okutulan mantık eseridir. Kazvinî'nin, bu makalenin esas konusunu oluşturan *Hidâyetü'l-Hikme*'ye konuları bakımından benzeyen *Hikmetu'l-Ayn*<sup>38</sup> isimli bir eseri de vardır. Bu iki eser yüzyıllar boyu medreselerde ders kitabı olmuş, üzerlerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır.<sup>39</sup> Kâtibî'nin müellif nüshasından istinsah ettiği birçok nüshada hocası Ebherî'nin kıraat kaydı bulunmaktadır.<sup>40</sup> Bu da bize ikisi arasındaki hoca-talebe ilişkisinin çok uzun sürdüğünü söyleme imkânı vermektedir.

Şemsüddin Muhammed b. Mahmud el-İsfahânî de Ebherî'nin öğrencisidir. Şâfiî fakih ve kelâmcı olarak bilinen bu âlim, Anadolu'da Ebherî'den felsefe ve mantık dersleri almıştır. Ebherî'nin *Kesfü'l-Hakâik* adlı eserinin Cârullah Efendi nr.1436'da kayıtlı nüshasını Şemsüddin

36 İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yan*, c. V, s. 313.

37 Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", *DİA*, c. XX, s. 18.

38 Kâtibî'nin *Hikmetu'l-Ayn*'i hakkında bkz. Salih Aydın, *Kâtibî Kazvinî'nin Hikmetu'l-Ayn Adlı Eserinin Tabkik ve Tercümesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

39 Kâtip Çelebi, *Kesfü'z-Zünnun*, c. I, s. 450.

40 Ramazan Şeşen, *NM*, c. III, s. 309.



el-İsfahânî müellif nüshasından istinsah etmiş ve bu nüshayı hocasına Bağdat Şerefiye Medresesi'nde okumuştur. Aynı nüshada Şemsüddin el-İsfahânî hocasıyla bir müddet beraber olduğunu ve Anadolu'dan Musul'a birlikte yolculuk yaptıklarını da belirtmektedir.<sup>41</sup>

## II. *Hidâyetü'l-Hikme*'nin Tanıtımı

*Hidâyetü'l-Hikme* aklın idrâk ve istidlâl ilkelerini inceleyen mantık, var olanı inceleyen tabî'yyât (fizik) ve varlık olarak varlığı ele alan ilâhiyyât (metafizik) olmak üzere üç temel bölümden oluşmaktadır. Ayrıca eserin sonunda âhiretten bahseden bir de hâtîme bölümü yer almaktadır. Gerek bu bölümlerin sıralanışı ve gerekse ele alınan konuların işleme yöntemi İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*, *en-Necât* ve *el-İşârât* gibi eserlerinin sistematığına benzemektedir. Nitekim Kâtip Çelebi, Ebherî'nin aklî ilimlere bir giriş ve mukaddime mahiyetinde olan bu eserini İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*, *en-Necât* ve *Uyûnü'l-Hikme* gibi kitaplarından derlediğini belirtmektedir.<sup>42</sup>

Bu eser, esas itibarıyla, İbn Sînâ çizgisindeki İslâm felsefesinin Gazalî ve Fahreddin er-Râzî tarafından gerçekleştirilen eleştirisinin dikkate alınarak yeniden yazılmış bir el kitabı konumundadır. İslâm dünyasındaki meşşâî felsefe geleneğini biraz önce belirtilen ilke uyarınca *talîmî* hale getirmek amacıyla kaleme alınan bu metin son zamanlara kadar İran ve Hint alt-kıtası ile bütün Osmanlı coğrafyasındaki medreselerde felsefe ve aklî ilimler konusunda ders kitabı olarak okutulmuştur. Bugün hâlen geleneksel medrese eğitimi veren okullarda kadim mantık, fizik, kozmoloji ve ilâhiyyât sahasında okutulan bir eserdir.

Kitabın başlığını oluşturan “hidâye” kelimesi, bir konudan diğerine geçişte başlık olarak kullanıldığı gibi, ele alınan konuyla ilgili yapılabilecek muhtemel itirazlara verilen cevapların yer aldığı bölümlerin başında da kullanılmaktadır. İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ında da görülen bu yöntemin eserin ismine kaynaklık etmesi muhtemeldir. Eserin felsefenin temel konularını *talîmî* ve *muhtasar* olarak ele alması “Hidâyetü'l-Hikme” şeklinde isimlendirilmesine yol açmış olabilir.

Eser mantık bölümü delâlet bahsiyle başlayarak, beş tümel, kavli-şârih (hadd ve resm), önerme, kıyas, kıyas türleri ve beş sanat gibi temel mantık konularını ele almaktadır. Mantık konularının kısa ve öz

41 Ramazan Şeşen, *NM*, c. III, s. 309; ayrıca bkz. Ferhat Koca, “İsfahanî, Muhammed b. Mahmud”, *DİA*, c. XXII, s. 510.

42 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, s. 684.

olarak ele alındığı bu bölüm, eserin de en kısa bölümünü oluşturur. Eserin fizik ve metafizik bölümü “fenn” ve “fasıl” adıyla çeşitli alt bölümlere ayrılmıştır.

*Hidâyetü'l-Hikme*'nin ikinci bölümü olan tabî'yyât kısmı, kendi içinde üç fenne ayrılmaktadır.

**Birinci Fenn**, genel olarak cisimlerden bahseder ve on fasıldır:

1. Fasıl: Atomun (*cüz'-i lâ yeteazzâ*) iptali,
2. Fasıl: Heyûlânın ispatı
3. Fasıl: Cismânî sûretin heyûlâdan ayrı olamayacağı
4. Fasıl: Heyûlânın sûretten ayrı olamayacağı
5. Fasıl: Nev'î sûretin ispatı
6. Fasıl: Mekân
7. Fasıl: Hayyiz
8. Fasıl: Şekil
9. Fasıl: Hareket ve sükûn
10. Fasıl: Zaman

**İkinci Fenn**, gök cisimleri (*felekiyyât*) hakkında olup sekiz fasla ayrılır:

1. Fasıl: Feleğin dâirevî olduğunun ispatı
2. Fasıl: Feleğin basit oluşu
3. Fasıl: Feleğin dâirevî harekete kabiliyetli oluşu
4. Fasıl: Feleğin oluş ve bozuluşa kabiliyetli olmayışı
5. Fasıl: Feleğin daima dâirevî hareket ettiği
6. Fasıl: Feleğin bir iradeyle hareketli oluşu
7. Fasıl: Feleği hareket ettiren kuvvetin maddeden ayrı bir varlığının gerekliliği
8. Fasıl: Feleği hareket ettiricinin cismânî bir kuvvet olduğu.

**Üçüncü Fenn** ise unsurlarla ilgilidir ve altı fasıldan meydana gelir:

1. Fasıl: Basit unsur
2. Fasıl: Meteoroloji
3. Fasıl: Maden
4. Fasıl: Bitki
5. Fasıl: Hayvan
6. Fasıl: İnsan

İlâhiyyât adını taşıyan üçüncü bölümde de fizik bölümünde olduğu gibi üç fenn bulunmaktadır.

**Birinci Fenn**, varlığın sınıflandırılması hakkında olup yedi fasıldır:

1. Fasil: Küllî ve cüz'î
2. Fasil: Birlik ve çokluk
3. Fasil: Öncelik ve sonralık
4. Fasil: Kadîm ve hâdis
5. Fasil: Kuvve ve fil
6. Fasil: Sebep ve sebepli
7. Fasil: Cevher ve araz

Yaratıcı'ya ve O'nun sıfatlarını bilme başlığını taşıyan **İkinci Fenn** ise on fasıldan oluşmaktadır:

1. Fasil: Kendisi sebebiyle zorunlu varlığın ispatı
2. Fasil: Zorunlu varlığın varlığıyla mahiyetinin aynı olması
3. Fasil: Zorunlu varlık ve taayyünün aynı olması
4. Fasil: Zorunlu varlığın bir olması
5. Fasil: Zorunlu varlığın bütün yönleriyle zorunlu olması
6. Fasil: Zorunlu varlığın varoluşunda mümkün varlıklarla ortak olmaması
7. Fasil: Zorunlu varlığın kendisi sebebiyle bilmesi
8. Fasil: Zorunlu varlığın küllîleri bilmesi
9. Fasil: Zorunlu varlığın cüz'ileri küllî bir şekilde bilmesi
10. Fasil: Zorunlu varlığın irade sahibi ve cömert olması

**Üçüncü Fenn** ise melekler hakkında olup dört fasıla ayrılır:

1. Fasil: Aklın ispatı
2. Fasil: Akılların çokluğunun ispatı
3. Fasil: Akılların ezeli ve ebedî oluşu
4. Fasil: Akılların yaratıcı ile cismânî âlem arasındaki aracılıkları

Eserin sonunda âhîret halleriyle ilgili bir “hâtîme” bölümü bulunmaktadır. Üç temel bölümün ardından gelen bu bölümde altı “hidâye” başlığı altında nefsin, beden ölümünden sonra da var olduğu, lezzet ve elem konuları, nefsin kemâle arzu duyması, kemâle ermiş nefsin Rabbi ile ittisâl etmesi, kemâle ermemiş nefsin azap çekmesi gibi meseleler ele alınmaktadır.

İbn Sînâ sistematığına uygun olarak kaleme alınan eserin sonunda, ele alınan konularda daha fazla bilgi sahibi olup derinleşmek isteyenlerden Ebherî, *Zübdetü'l-Esrâr* adlı eserine başvurmalarını istemektedir. Eserin sonundaki bu gönderme de bize eserin konuların tartışmalı yönlerinden uzak, kendisine kadar gelen meşşâî felsefe geleneğine uygun tarzda, felsefenin tüm konularını kapsayan *talîmî* bir ders kitabı hüviyetine sahip olduğunu göstermektedir.

### III. *Hidâyetü'l-Hikme*'nin Osmanlı Medreselerindeki Yeri

Ebherî ve eserleri Osmanlı Devleti öncesi dönemdeki ilim ve kültür hayatında belli bir öneme sahip olsa da gerçek anlamda ilgiyi ve önemi bu dönemde kazanmıştır.<sup>43</sup> *Hidâyetü'l-Hikme* hikmet (felsefe) sahasında Osmanlı medreselerinin vazgeçilmez temel ders kitabı olmuştur.

Metin geçmenin esas olduğu medrese sisteminde iktisâr (başlangıç), iktisâd (orta) ve istiksâ (ileri) olmak üzere üç kademe bulunmakta ve her üç kademe de aşağı, orta ve yukarı şeklinde alt aşamalara ayrılmaktadır. Derslerde okutulan kitaplar da bu kademe sistemine uygun olarak belirlenmektedir. Hikmet dersinin iktisâr ve iktisâd kademelerinde *Hidâyetü'l-Hikme* ve şerhlerinin okutulması onun Osmanlı eğitim ve kültür hayatındaki yerini açıkça göstermektedir.

#### A. Eser Üzerine Yazılan Şerh ve Hâşiyeler

Eser verilen önem, üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerin çokluğundan anlaşılmaktadır. Bugün başta Süleymaniye Kütüphanesi olmak üzere ülkemizdeki çeşitli kütüphanelerde yaklaşık olarak 800'e yakın *Hidâyetü'l-Hikme* metni, şerhi ve hâşiyesi mevcuttur.

En meşhur şerhlerinin başında hiç şüphesiz Kâdî Mîr diye tanınan Hintli âlim Mir Hüseyin el-Meybûdî'nin<sup>44</sup> (904/1498) *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'si gelmektedir. Celâleddin Devvânî'nin öğrencilerinden olan Kâdî Mîr'in on kadar eseri olup içlerinde en meşhuru *Hidâyetü'l-*

43 Ebherî ve eserlerinin Selçuklu ilim kültür hayatındaki yeri için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Selçuklular Döneminde Anadolu'da Felsefe ve Bilim (Bir Giriş)", *Cogito*, sy. 29 (İstanbul 2001), s. 152-165; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Anadolu Selçuklular Dönemindeki İlmî Faaliyetler Hakkında Bazı Tespitler", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, c. II, s. 225-229.

44 Kâdî Mîr'in hayatı için bkz. Bekir Karlığa, "Kâdî Mîr Meybûdî", *DİA*, c. XXIV, s. 118-119.

*Hikme*'ye yazdığı şerhtir. Kâdî Mîr'in hicrî 880/1475'te telif ettiği bu şerh hicrî 1263, 1265, 1270, 1283, 1302, 1304 ve 1310 yıllarında İstanbul'da, 1278 yılında ise Kalküta'da basılmıştır.

Kâdî Mîr hikmetin insana eşyanın hakikatini görmeyi sağladığını ve kime hikmet verilmiş ise ona çok hayır verilmiş olduğunu belirterek hikmet kitaplarını incelemeye başladığını ifade eder. Bu eserler arasında Ebherî'nin *Hidâye*'sinin de olduğu ve onu okurken kenarına rakamlar koyduğunu; daha sonra bu eserle ilgilenen bir kısım insanın kendisinden koyduğu bu rakamlarla ilgili şerh yazmasını ve "cerh ve ta'dil" edilmesi gereken konuları açıklığa kavuşturmasını defalarca talep ettiklerini, kendisinin ise engellerin çokluğundan, meselelerin genişliğinden, tarafların çekişmesinden ve sıkıntısının büyüklüğünden dolayı mazur olduğunu; fakat arzularında ısrarcı olmaları sebebiyle onların isteği doğrultusunda bu işe giriştiğini ifade eder.<sup>45</sup>

Kâdî Mîr'in bu şerhine birçok hâşiye yazılmıştır. Bunlar arasında en meşhur olanı *Haşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme* adıyla Muslihuddin el-Lârî'nin (ö. 979/1571) yazmış olduğu hâşiyedir. Larî hâşiyesi de hicrî 1265-1318 yılları arasında İstanbul'da birçok defa basılmıştır.<sup>46</sup>

Lârî'nin bu hâşyesinin Osmanlı medreselerinde en çok okunan hâşiye olduğu, üzerine yazılan pek çok hâşiyeden anlaşılmaktadır. Osmanlılar devrinde Larî'nin Kâdî Mîr'in *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'sine yazmış olduğu hâşiye üzerine yazılan hâşiyeler arasında, Karabaş Alâuddin Ali el-Aksarayî en-Niksarî, Bağdat müftüsü Zeynelâbidin Yusuf, Haydar b. Ahmed el-Hüseynâbâdî, Yusuf el-Îtakî ve İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî'nin hâşiyeleri yer almaktadır.<sup>47</sup>

Osmanlı medreselerinde Kâdî Mîr şerhinin ve Lârî hâşyesinin önemi, *Hidâyetü'l-Hikme*'nin bu eserlerle beraber okunduğunda iktisâd rütbesine yükselmesinden de anlaşılmaktadır.<sup>48</sup>

Kâdî Mîr şerhi üzerine yazılan diğer önemli hâşiyeler ise Nasrullah b. Muhammed el-Halhalî, Lütfullah b. İlyas er-Rumî (ö. 979/1572), Pir Muhammed b. Alaeddin Ali el-Fenarî ve Emir Fahreddin el-Esterrâbâdî (ö. 1040/1630) gibi ünlü bilginlere aittir.<sup>49</sup>

45 Kâdî Mîr, *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*, İstanbul 1283, s. 2.

46 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, c. II, s. 121.

47 Lârî'nin hâşiyesi üzerine yazılan hâşiyeler için ayrıca bkz. Brockelman, *GAL.*, c. I, s. 464; *Suppl.*, s. 840.

48 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. II, s. 119.

49 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. II, s. 2029.

Kâdî Mîr şerhinin yanısıra *Hidâyetü'l-Hikme* üzerine yazılan başka önemli şerhler de vardır. Bunlar arasında en değerlilerinden biri Mevlânâzâde diye bilinen Ahmed b. Mahmud el-Herevî el-Herziyânî'ye aittir. Mevlânâzâde'nin bu şerhine Osmanlı döneminde Kadızâde Salâheddin Musa b. Mahmûd (ö. 835/1431), Hızırşah b. Abdullatif el-Menteşevî (ö. 853/1449), Fatih Sultan Mehmed döneminin ünlü âlimlerinden Hocazâde diye tanınan Muslihuddin Mustafa b. Yusuf el-Bursevî (ö. 893/1488), II. Bayezid'in hocası Salahaddin (ö. 929/1523) ve Muhammed b. Mahmud el-Muğlavî el-Vefaî (ö. 940/1533) tarafından hâşiyeler yazılmıştır.<sup>50</sup>

Kutbuddin el-Cilî (ö. 735/1335) diye meşhur Abdülkerim b. Abdünnûr b. Münir el-Halebî, es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî (ö. 816/1413), Nizamüddin Osman b. Abdullah el-Hatâî (901/1495), Emirek Şemseddin Muhammed b. Mübarek Şah el-Buharî, Sadeddin Mesud b. Muhammed el-Kazvinî, Mu'ınuddin Salimî ve Sadreddin eş-Şirazî gibi ünlü âlimler de *Hidâyetü'l-Hikme* üzerine şerh yazmıştır.<sup>51</sup>

Osmanlı döneminde *Hidâyetü'l-Hikme* üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerin yanısıra Kâdî Mîr şerhi, Muhammed b. Mustafa el-Kefevî el-Akkirmanî<sup>52</sup> (ö. 1174/1760) tarafından *İklîlü't-Terâcim* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Mütercim eserin girişinde Seyyid Şerif Cürcanî'nin *Metâli Hâşîye*'sinden yaptığı bir alıntıyla insan için saadet-i uzma'nın ve mertebe-i ulyâ'nın Allah Teâlâ'yı bütün cihetlerden Vâcibu'l-Vücûd li-zâtihî ve noksanlıklardan berî olduğunu bilmesiyle elde edilebileceğini, bunun da mücerred akılları, felek nefislerini, semâvî cirimleri, unsurlar âlemini bilmesiyle mümkün olduğunu, ruhânî ve cismânî âlemdeki varlıkların sûretlerinin oldukları şekliyle insan nefsinin idrâkine

50 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c. II, s. 2029-2030.

51 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. II, s. 119.

52 Akkirmânî, Kefeli Hacı Hamid Mustafa'nın oğludur. Tahsilini İstanbul'da tamamladı. Müderris olduktan sonra 1166 Receb'inde İzmir kadısı, 1172 Muharrem'inde Mısır kadısı oldu. 1173'te Mekke kadılığına tayin edildi. Bu görevdeyken 1174 Muharrem'inde (Ağustos 1760) orada vefat etti. Muhammed Akkirmânî, bedî', meânî ve âli ilimlerde üstün bir âlim olmasına rağmen fakirlik ve sıkıntı içinde yaşamış, âdâb-ı münâzara, sarf, nahiv, kelâm, hadis ve tefsir ilminde yirmiden fazla eser telif etmiştir. İzmir kadısı iken Kâdî Mîr'in *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'sini *İklîlü't-Terâcim* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Matematik ve geometri sahasında *Risâle fi'l-Hisâb* ve *Risâle fi Ma'rîfeti'l-Eb'âd* adlı iki eseri bulunmaktadır; bkz. Ramazan Şeşen-Cevat İzgi, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, c. I, s. 207-208; müellifin diğer eserleri için bkz. Sakib Yıldız, "Akkirmânî", *DİA*, c. II, s. 270.

yerleşmesi ve ölümünden sonra da bu idrâk sayesinde insanın aklî lezzetlere ulaşacağını, bunun da iki yolunun bulunduğunu bildirir. Birincisi ehl-i nazar ve istidlâl yolu, ikincisi ehl-i riyâzet ve mücâhede yoludur. Birinci yolu benimseyenlerden peygamberlere tâbi olanların mütekellimîn, tâbi olmayanların ise meşşâî hukemâ olduğunu, ikinci yolu takip edenlerin ise ahkâm-ı şeriata uyanların sûfiyye, uymayanların ise hukemâ-yı işrâkiyyûn olduğunu söyler.<sup>53</sup>

Mütercim bu çeviriyi, *Hidâye Kitabı* ya da *Hikmet Hidâyesi* dediği *Hidâyetü'l-Hikme*'deki meselelerin ve şerhinde bulunan cerh ve ta'dillerin daha iyi anlaşılması, felsefecilerin maksadlarının daha iyi kavranması ve böylece sapıklık vartalarından kurtuluşun daha kolay olması için yaptığını belirtir.<sup>54</sup> Şerhin sadece tercümesiyle yetinmeyen mütercim, Lârî'nin hâşiyesinden cerh, ta'dil, soru ve cevapları metne ilave eder. Bunun yanında eser içinde, Adududdin el-Îcî'nin *Mevâkıf*, Sa'deddin et-Taftâzânî'nin *Makâsıd*, Kâdî Beyzâvî'nin *Tevâli'u'l-Envâr*, Siraceddin Urmevî'nin *Metâli'*, Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Metâli'* ve *Tecrid Hâşiyesi* ile Kazvî'nin *Hikmetü'l-Ayn* adlı eserlerinden çeşitli alıntılar yer almaktadır. Ayrıca, Akkirmânî eserinin girişinde *Hidâyetü'l-Hikme*'nin muhtasar ve müfid olması sebebiyle âlimler arasında muteber olduğunu da belirtmektedir.<sup>55</sup>

Akkirmânî'nin yapmış olduğu bu tercüme hicrî 1266/1850 yılında *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme li-Esriddin el-Ebherî Tercemesi İklilü't-Terâcim* adıyla, hicrî 1316/1319 (1901) yılında *Kâdî Mîr Metni Hidâye Tercemesi İklilü't-Terâcim* adıyla olmak üzere iki defa İstanbul'da basılmıştır.<sup>56</sup>

*Hidâyetü'l-Hikme*'nin birçok şerh ve hâşiyesinin yazılmasının, matbu olarak basılmasının yanında, eserin farklı zamanlarda birçok âlim tarafından okunması ve okutulması da onun Osmanlı kültür hayatındaki yerini göstermesi açısından dikkate değerdir. Örneğin Kâtip Çelebi, 1048/1638-39 yılında A'rec Mustafa Efendi'den Kadî Mîr'in *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'sini okumuş, hicrî 1055/1645'te ise talebeye okutmuştur.<sup>57</sup> Hasan el-Cebertî (ö. 1188/1774) 1144/1731'te Kahire'de kendi evinde Hüsameddin el Hindî'den *Hidâyetü'l-Hikme* ve şerhlerini okumuş, Ahmed es-Şücâî (ö. 1197/1783) de aynı met-

53 Akkirmânî, *İklilü't-Terâcim*, İstanbul 1316/1319 (1901), s. 3.

54 Akkirmânî, *İklilü't-Terâcim*, s. 3.

55 Akkirmânî, *İklilü't-Terâcim*, s. 4.

56 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. II, s. 122.

57 Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk*, s. 118.

ni Hasan el-Cebertî'den okumuştur.<sup>58</sup> Ziyâuddin Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el- Ahıskavî (ö. 1218/1803) Kars'ta İsmail b. Muhammed el-Berküşadî'den Kadı Mîr'in *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'si ile Muslihuddin el-Lârî'nin buna yaptığı şerh ve Mübarekşah'ın *Şerhu Hikmeti'l-Ayn*'i ile birlikte okumuştur.<sup>59</sup>

Hocazâde'nin Mevlanâzâde'nin *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'si üzerine yazdığı hâşiyeyi Taşköprülüzâde'nin babası Mustafa Efendi, Hocazâde'den okumuştur. Hocazâde'nin Mustafa Efendi'ye eserle ilgili olarak söylediklerini Taşköprülüzâde babasından şöyle nakletmektedir:

“Bu esere bir hâşiyeye yazmayı düşünmemiştim. Yalnız Veliyyüddinoğlu Ahmed Paşa'nın kardeşi Ebubekir Çelebi, anılan şerhi benden okuydu. O okurken ben de düşüncelerimi bir kâğıda yazıp ona veriyordum. O da biriken yaprakları tespîh taneleri gibi diziyordu.”<sup>60</sup>

Taşköprülüzâde de Amasya'da Hüseyiniye Medresesi'nde babasından Mevlânâzâde'nin *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'sini Hocazâde'nin buna yazdığı hâşiyeye ile birlikte okumuştur.<sup>61</sup>

*Hidâyetü'l-Hikme*'nin bir baskısının Hindistan Kalküta'da yapılması, ayrıca XIX. yüzyılın başına kadar Mısır el-Ezher Medresesi'nde felsefe ders kitabı olması, onun çok geniş bir kültür havzasında felsefe alanında okutulan temel bir eser olduğunun bir başka göstergesidir.<sup>62</sup>

## B. Eserin Osmanlı Ders Müfredatındaki Yeri

*Hidâyetü'l-Hikme*'nin şerh ve hâşiyeleri medreselerde olsun özel derslerde olsun okunmasının yanında çeşitli dönemlerde medreselerdeki ders müfredatını düzenlemek ve yenilemek üzere yapılan müfredat programlarında da her zaman ilm-i hikmet dersinin temel metni olarak yerini almıştır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransız hükümetinin talebi üzerine bizzat Osmanlı hükümetince bir komisyona yazdırılan *Kevalikib-i Seb'â*'da (telif tarihi: 1155/1741) hikmet-i nazari dersi için *Hidâyetü'l-Hikme*'nin tek başına iktisâr (başlangıç) seviyesinde Kâdî Mîr'in *Şerhu Hi-*

58 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. II, s. 118.

59 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. II, s. 120.

60 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâikü'n-Numâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, nşr. Ahmed Suphi Fırat, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1985, s. 138.

61 Taşköprülüzâde, *Şakâik*, s. 554.

62 F.E. Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islam*, New York University Press, New York 1968, s. 197.



*dâyeti'l-Hikme* ve Lâri'nin hâşiyesi ile birlikte ise iktisâd (orta) seviyesinde okutulduğu belirtilir.<sup>63</sup>

Nebî Efendizâde Ali b. Abdullah el-Uşşakî (ö. 1200/1786) bir kişinin kâmil bir insan olabilmesi için yirmi yedi ilim dalındaki okuması gereken metinleri tanıttığı *Kasîde fi'l-Kutubi'l-Meşhûre fi'l-Ulûm* adlı manzum eserinde ilm-i hikmette okunması gereken metinleri sıralarken Kâdî Mîr'in *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'sine de yer vermektedir.<sup>64</sup>

Erzurumlu İbrahim Hakkı ise 1165/1751'de yazdığı *Tertîb-i Ulûm* adlı manzum eserinde, hikmet maddesinde okutulan ders metni olarak Kâdî Mîr'in *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'sini vermiştir.<sup>65</sup>

## Sonuç

Ebherî'nin metni Osmanlı medreselerinde bir ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca medrese dışındaki ilim kamuoyu tarafından da ilgiyle incelenmiş ve medresede dikkate alınanların dışında üzerine pek çok şerh ve hâşiyeye yazılmıştır.

Bu eserin Osmanlı medresesinde bu derece mütedâvil olması, Osmanlı medresesinin dogmatik, tek tipçi, yeniliklere kapalı gibi iddiaların aksine ne denli özgür bir ilmi ortama sahip olduğunun bir kanıtı niteliğindedir. Osmanlı ilim çevresi kelâmî felsefe bilim sistemini merkeze almasına rağmen meşşâî felsefe metnini ders programına koymasıyla farklı bakış açılarına kapalı olmadığını göstermiş ve diğer bakış açılarını da bünyesinde barındırmıştır.

Osmanlı medresesinde hâkim ilmi geleneğe muhalif bir metin olan *Hidâyeti'l-Hikme* ve üzerine yapılan şerh ve hâşiyelerin her dönem medreselerin ders müfredatında yer alması, bu eserlerin dönemin hocaları tarafından okunup okutulması, geç dönemde matbu olarak defalarca basılması, eserin Osmanlı kültür havzasında ne denli önemli bir yere sahip olduğunun göstergeleridir.

63 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. II, s. 117. Ayrıca Osmanlı medrese sistemi, eğitim programları ve okutulan eserlerle ilgili olarak bkz. Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002, s. 41; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 1-43; Cahid Baltacı, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 16-46; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 73-322.

64 Şükran Fazlıoğlu, "Nebîzâde'nin *Kasîde fi'l-Kutubi'l-Meşhûre fi'l-Ulûm*'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitap Haritası", *Kutadgubilig*, sy. 3 (İstanbul 2003), s. 191-221.

65 Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 58.

*Hidâyetü'l-Hikme*'nin medreselerdeki yerini beş aşamalı bir sıralamayla şu şekilde gösterebiliriz. Metnin kendisi *okunurken* aynı zamanda metne şerhler *yazılmakta* daha sonra bazı şerhler ders kitabı haline getirilip *okunurken* üzerine hâşiyeler *yazılmakta*, son olarak da yazılan hâşiyeler ders metni olarak *okutulmaktadır*. Çeşitli dönemlerde eserle ilgili şerh ve hâşiyeler yazılması metnin her dönem okutulduğunun ve üzerinde tartışıldığının bir kanıtıdır.

*Hidayetu'l-Hikme*'ye çeşitli dönemlerde şerh ve hâşiye yazılması medreselerde bir durağanlığın ötesinde ilmî bir dinamizmin olduğunun işaretidir. XV. yüzyılda yazılan Kâdî Mîr şerhinin XVI. yüzyılın sonlarında kaleme alınan Lârî hâşiyesiyle birlikte okutulması, medreselerdeki dinamizmi göstermesinin yanında daha sonra yazılan bir metnin ders metni olarak müfredata girebildiğinin bir göstergesidir. Medreselerdeki aklî ilimlerin canlılığını göstermesi açısından Ebherî'nin atom nazariyesini reddeden görüşü örnek verilebilir. Medresenin hâkim nazariyesi olan atom görüşünü (*fasl fî iptâli cüz'i ellezî lâ yetecez-zâ*) başlığıyla reddeden Ebherî, şârih Kadî Mîr tarafından bazı noktalardan eleştirilmekte, muhaşşî Lârî ise *Hidâyetü'l-Hikme* müellifini savunmaktadır. Kısaca “tez-antitez ve tez” olarak devam eden süreç içerisinde ortaya çıkan yeni metin, ders kitabı olarak müfredata dâhil edilmekte, bu durum da medresedeki ilmi dinamizmi ve farklı görüşleri ele alan metinlerin medrese içerisinde kabul gördüğünü bize göstermektedir. Eserin Kadî Mîr şerhi ve Lârî hâşiyesiyle beraber okutulurken aynı zamanda hem eserin kendisine, hem Kadî Mîr şerhine hem de Lârî hâşiyesine ayrı ayrı şerhler yazılmaya devam edilmesi ise medresede ve medrese hârici ilim kamuoyundaki ilmî canlılığın diğer bir işaretidir.

*Hikmetü'l-Ayn* ve şerhlerinin yanında *Hidâyetü'l-Hikme*'nin medreselerde son döneme kadar müfredatta yer alması ve ancak medrese eğitim süreci içinde verilen bilgi birikimiyle yazılabilen eserle ilgili şerh ve hâşiyelerin çokluğu, Osmanlı medreselerinde aklî ilimlerin okutulmadığı gibi iddiaların gerçeğe ne kadar muhalif olduğunu göstermesi bakımından ayrı bir değere sahiptir. Ayrıca bu durum günümüzde kökeninde Kâtip Çelebi'nin bulunduğu Osmanlı medreseleriyle ilgili yaygın kanaatlerin yeniden gözden geçirilmesinin zaruretini ortaya koymaktadır.

Son olarak, Osmanlı medreselerinde metin okuma usulü olarak takip edilen çapraz/çatışmacı metin okuma yöntemi, hem hocanın hem talebenin aynı anda farklı görüşleri görmesini sağlaması ve dersi daha canlı kılması bakımından ayrıca incelenmeye değerdir.